Петро ПУЦЕНТЕЙЛО

ÎÑÍÎÂÍ² ÑÒÐÀÒÅÃ²×Í² ÍÀÏÐßÌÈ² ÇÀÂÄÀÍÍß ÊÎÍÊÓÐÅÍÒÎÑÏÐÎÌÎÆÍÎÃÎ ÐÎÇÂÈÒÊÓ ÃÀËÓÇ² Ì'ßÑÍÎÃÎ ÑÊÎÒÀÐÑÒÂÀ ÓÊÐÀ¯ÍÈ

Проаналізовано сучасний стан розвитку галузі м'ясного скотарства України. Окреслено ряд проблем, що перешкоджають розвитку тваринництва і створюють загрозу продовольчій безпеці держави. Розглянуто стратегічні завдання галузі на перспективу і запропоновано пріоритетні напрями розвитку м'ясного скотарства.

The present state of development of meat cattle in Ukraine. Outlined a number of problems hindering the development of livestock and threaten food security of the state. A field of strategic objectives for the future and proposed priority areas of beef cattle.

Агропромислове виробництво відграє важливу роль у більшості країн світу, адже саме воно виконує важливу суспільну функцію – забезпечує населення продуктами харчування. У продовольчому забезпеченні населення особливе місце займає тваринництво, зокрема м'ясопродуктовий підкомплекс, що обумовлено його великою питомою вагою в АПК. У сучасних ринкових умовах розвиток тваринництва відіграє важливе соціально-економічне значення, займаючи одне з основних місць у продовольчому підкомплексі галузі, виробляє високу частку валової продукції, здійснює помітний вплив на фінансово-економічний стан сільського господарства. Яскравим підтвердженням цього є нестабільні ціни на вирощене зерно в останні роки, й одночасно одновекторність у розвитку сільськогосподарського виробництва у бік галузі рослинництва, яке не привело до стабільного фінансового клімату АПК.

Аграрні реформи, проведені в 1990-х рр., значно скоротили чисельність поголів'я, в тому числі племінного, відбулася реорганізація племінних господарств і їхнє дроблення на більш дрібні з різними формами власності. У зв'язку з тривалими негативними макроекономічними процесами тваринництво України опинилося в критичному стані, що становить пряму загрозу продовольчій безпеці держави. Офіційно визнано, що загроза продовольчій безпеці країни виникла внаслідок системної кризи в агропромисловому виробництві, що спричинило різке скорочення обсягів виробництва усіх видів тваринницької продукції, особливо м'яса яловичини. В Україні обсяги споживання м'яса перевищують обсяги його внутрішнього виробництва. Сьогодні відбувається погіршення ситуації на споживчому ринку м'яса і м'ясної продукції, що вимагає окреслення стратегії розвитку і функціонування галузі м'ясного скотарства.

Проблеми розроблення й удосконалення стратегії розвитку агропромислового виробництва висвітлювалася представниками аграрної науки, про що свідчать наукові праці цих авторів. Зокрема, значну увагу цьому питанню приділили у своїх дослідженнях В. Я. Амбросов, І. Ф. Баланюк, В. І. Власов, П. І. Гайдуцький, М. Я. Дем'яненко, С. І. Дорогунцов, М. В. Зубець, І. Г. Кириленко, Д. Ф. Крисанов, Ю. Я. Лузан, І. І. Лукінов, П. М. Макаренко, Л. О. Мармуль, В. Я. Месель-Веселяк, Л. В. Молдаван, Б. Й. Пасхавер, І. В. Прокопа, П. Т. Саблук, В. П. Ситник, О. В. Скидан, В. М. Трегобчук, О. В. Шубравська, А. Є. Юзефович. Однак питанню стратегії розвитку тваринництва, зокрема м'ясного скотарства, приділено лише окремі аспекти досліджень цих авторів, що, на наш погляд, є недостатнім для галузі, яка відіграє значну роль у забезпеченні продовольчої безпеки України. Отже, незважаючи на значні зусилля вчених, що працюють над дослідженням у цьому напрямку, багато аспектів цієї наукової проблеми залишаються недостатньо розкритими й обґрунтованими. Потребує подальшого дослідження визначення напрямів стратегії розвитку галузі м'ясного скотарства України у довгостроковій перспективі.

© Петро Пуцентейло, 2012.

Метою статті є розроблення стратегії забезпечення стабільного розвитку і підвищення ефективності функціонування галузі м'ясного скотарства України на тривалий період.

В України немає іншого шляху, крім зміни пріоритетів у розвитку агропромислового виробництва у напрямі тваринництва. Основну увагу слід приділяти суспільному тваринництву – його технічному і технологічному переозброєнню на основі високотехнологічних, адаптивних, ресурсоощадливих технологій і використання високопродуктивного поголів'я тварин. Стан тваринництва є важливим індикатором розвитку існуючої соціально-економічної системи. Його функціонування пов'язане з багатьма галузями народного господарства, підпадає під їхній вплив у частині ресурсозабезпечення і розвитку споживчого ринку. Тваринництво є важливим джерелом формування продовольчих ресурсів, яке через свою особливу виробничу значущість та специфіку галузевої структури відіграє роль стабілізатора соціально-економічної ситуації, сприяє створенню власного потенціалу та умов для розширеного відтворення в більшості галузей національної економіки. Тваринництво – як одна з головних галузей сільського господарства – забезпечує населення основними видами продовольства і є сировинною базою підприємств харчової промисловості й відповідно найважливішою структуроутворюючою сферою АПК. Частка сільського господарства у галузевій структурі народного господарства не тільки свідчить про рівень його економічного розвитку, а й виражає певну тенденцію у розвитку галузевої структури реального сектору, відповідних природно-економічних умов, закономірностей розміщення та інтенсивності ведення спеціалізованих галузей, а також основних суспільних потреб продовольчого забезпечення.

Скотарство є домінуючою галуззю АПК України. Це обумовлено тим, що ВРХ дає 98% молока і близько 60% яловичини – головних тваринницьких продуктів харчування населення нашої планети. Зростання виробництва якісних продуктів скотарства – проблема, котра з роками не втрачає актуальності, а все більше набуває значення як зі зростанням населення на планеті, так і задоволення потреб людства у продуктах харчування. У зв'язку з цим розвитку галузі м'ясного скотарства слід приділити велику увагу.

Призупинити занепад м'ясного скотарства й підвищити конкурентоспроможність його продукції можна за умови розроблення і здійснення довгострокової національної програми відродження і стабілізації м'ясопродуктового підкомплексу. Основні положення зазначеної програми потрібно розробляти на базі прийнятих законів щодо розвитку сільського господарства і державного прогнозування галузі, указів Президента стосовно ціноутворення і функціонування аграрного ринку. При розробленні зазначеної програми слід передбачати насамперед зростання обсягів виробництва м'яса яловичини на основі збільшення чисельності поголів'я та підвищення їхнього середньодобового приросту ваги.

Прискорений розвиток м'ясного скотарства в найближчий час і на перспективу тісно пов'язаний з вирішенням найважливішого державного завдання – створення продовольчої незалежності та безпеки країни і зниження імпорту м'ясопродуктів. Успішній реалізації цього завдання сприяють природні умови, що дають змогу виробляти при маловитратній технології конкурентоспроможну яловичину високої якості, а також підтримувати генофонд з великим потенціалом продуктивності порід, добре адаптованих до умов розведення в різних регіонах країни.

У той же час нинішній стан м'ясного скотарства свідчить про наявність ряду проблем, що перешкоджають розвитку галузі. До актуальних проблем розвитку м'ясного скотарства Україні належать:

– структурні – недостатні темпи інституційних перетворень, слабкий розвиток малих форм підприємництва в сферах організації виробництва та первинної переробки;

– ринкові – різкі коливання цін на м'ясо; нерозвинений характер гуртових продовольчих ринків; недостатнє сприяння розвитку конкуренції; відсутність чітких орієнтирів у політиці експорту-імпорту сільськогосподарської продукції та продовольства на принципах продовольчої безпеки України;

– фінансово-економічні – фінансова нестійкість сільськогосподарських товаровиробників, низька інвестиційна привабливість сільськогосподарських організацій, важкодоступність кредитних ресурсів та нестача заставного забезпечення, нерозвиненість іпотечного кредитування в умовах незавершеності процесів кадастрової оцінки та реєстрації земельних ресурсів; обмежений обсяг коштів державного бюджету, що спрямовуються на підтримку розвитку сільського господарства та соціальне облаштування села, а також неефективне їх використання;

– виробничі – випереджаюче зменшення основних виробничих фондів у порівнянні з їхнім введенням, старіння технологічного обладнання; низькі темпи впровадження сучасних технологій;

– організаційно-управлінські і кадрові – недостатнє впровадження управлінських технологій (управління за результатами бюджетування), інформаційних технологій та інновацій, затяжні терміни організаційних перетворень у галузі управління, дефіцит кваліфікованих управлінських і спеціальних кадрів, відплив молодих фахівців;

– соціальні – непривабливі умови життя в селі, невисокий рівень життя сільського населення, недостатня якість послуг соціальної інфраструктури (охорони здоров'я, освіти, культури), зниження народжуваності, відплив молоді.

Займаючи одне з основних місць у продовольчому підкомплексі галузі, м'ясне скотарство визначає не тільки частку у виробництві продукції, а й справляє величезний вплив на економічний стан сільських територій, на рівень забезпечення соціально необхідними продуктами харчування, саме тому створення умов для формування ефективного виробництва є вкрай необхідним і першочерговим завданням, яке вимагає негайного вирішення. Саме тому розвиток м'ясного скотарства є надзвичайно важливим стратегічним пріоритетом національної продовольчої безпеки України.

Дослідник О. В. Скидан вважає, що основним пріоритетом аграрної політики має стати формування продовольчої безпеки держави. Інші завдання, навіть першочергового характеру, варто розглядати як складові зазначеного пріоритету. З метою вирішення проблеми продовольчої безпеки найбільш необхідною є розробка нової державної аграрної політики, яка має визначити стратегічні орієнтири та завдання розвитку агропродовольчої сфери країни з одночасною розробкою основних механізмів їхньої реалізації. Така політика повинна мати системний характер функціонування, охоплюючи не лише агропродовольчу сферу, а й питання здорового харчування населення, якості та безпеки продовольства, розвитку сільських територій, наукового забезпечення вказаних процесів та ін. [17, с. 52].

Отже, метою стратегії розвитку галузі м'ясного скотарства України у довгостроковій перспективі є формування ефективного і стабільного виробництва м'яса яловичини, що гарантуватиме продовольчу безпеку країни, насичення ринку доступними для всіх верств населення якісними м'ясними продуктами харчування і забезпечуватиме промисловість сировиною. Для її реалізації слід прискорити відродження галузі м'ясного скотарства і на цій основі зменшити імпорт м'яса яловичини при поступовому підвищенні споживання до рекомендованих норм харчування на душу населення, а також сформувати організаційно-технологічні і фінансово-економічні умови з метою підвищення конкурентоспроможності сільськогосподарських товаровиробників, й одночасно покращити рівень зайнятості на сільських територіях. Отже, стратегія розвитку галузі м'ясного скотарства України в національному вимірі має здійснюватися на основі підвищення конкурентоспроможності та якості м'ясної продукції, що передбачає модернізацію кормовиробництва, ресурсної забезпеченості матеріально-технічної і організаційно-технологічних компонентів, створення сприятливих фінансово-економічних умов функціонування високоефективного тваринництва.

Стратегічними пріоритетними напрямами розвитку м'ясного скотарства та підвищення його конкурентоспроможності мають бути: державна підтримка розвитку м'ясного скотарства; удосконалення породного складу тварин м'ясного напряму; впровадження інноваційно-інтенсивних технологій вирощування тварин; формування та функціонування ринку м'яса яловичини; сприяння залученню інвестицій у галузь; удосконалення системи ціноутворення; спрощення системи оподаткування.

На наш погляд, обґрунтування стратегії і тактики розвитку м'ясного скотарства потрібно здійснювати в такій послідовності.

1. Моніторинг зональних і регіональних особливостей сільськогосподарських районів та окремих підприємств з найсприятливішим на даний час ресурсним забезпеченням основних складових зовнішнього та внутрішнього середовищ для організації й ефективного ведення господарської діяльності з виробництва м'яса яловичини.

2. Раціональне використання генетичного потенціалу продуктивності вітчизняних і кращих зарубіжних порід м'ясної худоби шляхом створення повноцінної кормової бази власного виробництва, інтенсивного освоєння енергозберігаючих технологій у виробництві м'яса з одночасним оптимальним поєднанням чисельності та якості тварин відповідно до наявних ресурсів (кормових площ,

матеріально-технічних, трудових тощо) для виробництва яловичини в обсягах повного задоволення потреб внутрішнього ринку і збільшення її експорту.

3. Розроблення і функціонування економічного механізму, який забезпечить одержання рівновеликого прибутку виробникам, переробникам і реалізаторам продукції м'ясної худоби на одиницю вкладеного капіталу з урахуванням терміну його обігу.

4. Прийняття державної програми прискореного розвитку м'ясного скотарства, котра допоможе комплексно вирішити організаційні питання щодо створення культурних і поліпшення природних пасовищ, забезпечення насінням, добривами й технікою для догляду за пасовищами, наукового забезпечення, стандартизації всіх технологічних ланок організації виробництва й переробки продукції, наданні державної підтримки галузі.

5. Пошук, формування і реалізація інвестиційних та інноваційних програм конкурентоспроможного розвитку галузі.

6. Визначення необхідних обсягів виробництва м'ясної продукції для гарантування продовольчої безпеки країни і нарощування експортного потенціалу.

В цих умовах підвищується значення стратегічних заходів із забезпечення стійкого розвитку і підвищення конкурентоспроможності м'ясного скотарства. Під стійким розвитком м'ясного скотарства слід розуміти багатоаспектну категорію, котра включає такі складові: фінансово-економічне забезпечення ресурсами для розширеного відтворення; розвиток виробництва на основі науки та інновацій; підвищення якості продукції; поліпшення екології і родючості землі на основі органічних добрив, соціальний розвиток сільських територій. Повна реалізація усіх перерахованих заходів здатна забезпечити конкурентоспроможність продукції м'ясного скотарства на внутрішньому і зовнішньому ринках.

Для підвищення конкурентоспроможності м'ясного скотарства слід створити необхідні умови, котрі формуються і реалізуються державною аграрною політикою. Для даної галузі специфічним є наявність великої кількості сільськогосподарських товаровиробників, котрі не конкурують між собою, проте функціонують у монополізованому середовищі переробників і торгівлі. Тому зусилля держави у стратегії розвитку галузі м'ясного скотарства мають бути спрямовані на такі напрями: створення сприятливого конкурентного середовища у галузі виробництва і переробки м'яса яловичини; регулювання конкуренції на внутрішньому ринку; підтримка вітчизняних товаровиробників на зовнішньому ринку за допомогою сприятливої цінової і фінансової підтримки.

Основою підвищення конкурентоспроможності галузі м'ясного скотарства є безпосередньо сільськогосподарські товаровиробники, що формують кількісні та якісні параметри розвитку й ефективності виробництва м'яса яловичини. Для їхнього конкурентоспроможного розвитку необхідна наявність матеріальних, земельних, фінансових, племінних, управлінських і трудових ресурсів, а також ефективне функціонування всіх суб'єктів господарювання з виробництва м'яса яловичини.

Для ефективної реалізації стратегії розвитку галузі м'ясного скотарства України необхідно забезпечити: відродження, стабілізацію й подальше нарощування поголів'я великої рогатої худоби у всіх категоріях підприємств різних організаційно-правових форм господарювання; формування науково обґрунтованих, оптимальних за розмірами угідь і використання ресурсного потенціалу залежно від зонального розміщення для різних сільськогосподарських структур і тваринницьких комплексів; підвищення рівня інтенсифікації, концентрації і спеціалізації виробництва й відновлення роботи великих тваринницьких комплексів; формування і функціонування кластерів для інтеграції виробництва і переробки м'яса з метою підвищення конкурентоспроможності м'ясної продукції з перспективою виходу на зовнішні ринки; підвищення продуктивності худоби за рахунок інтенсифікації племінних якостей тварин, раціонального використання кормових ресурсів, впровадження ефективних технологій виробництва яловичини в усіх сільськогосподарських товаровиробників; розвиток фінансового лізингу у напрямку придбання худоби; підтримку суб'єктів господарювання через механізм здешевлення за рахунок бюджетних коштів кредитів і фінансових запозичень; фінансування дотаційних програм розвитку і підтримки сільськогосподарських товаровиробників за здану продукцію відповідних вагових і вікових категорій; створення і розвиток системи кооперації у сільській місцевості з метою поглиблення виробничо-господарських відносин і вирішення питання безробіття; розробку дієвих механізмів ціноутворення у напрямку сприяння і підтримки товаровиробника, фінансове стимулювання у нарощуванні виробництва якісної продукції; активізацію

діяльності у напрямку розширення інфраструктури аграрних ринків продукції тваринництва й одночасно захист внутрішнього ринку від недобросовісної конкуренції і неякісної продукції.

Для розвитку галузі м'ясного скотарства потрібно створити додаткові організаційно-економічні передумови стимулювання виробництва м'яса яловичини.

З метою вирішення зазначених проблем у м'ясному скотарстві слід розпочати програму великомасштабної селекції у тваринництві. Ця системна програма у племінній роботі спрямована на інтенсивне генетичне поліпшення масивів великої рогатої худоби в масштабі областей, регіонів і природних зон при комплексному управлінні селекційним процесом. Вона дасть змогу забезпечити повне охоплення штучним заплідненням маточного поголів'я, а сільськогосподарських товаровиробників – племінною продукцією високої якості і в потрібній кількості, тобто якісно перетворити стадо господарств-учасників програми. У результаті відбудеться нарощення виробництва продукції тваринництва до необхідних обсягів і необхідної якості.

У зв'язку з цим виникає виробнича і наукова потреба у глибокому обґрунтуванні основних напрямів, виробленні нормативів і рекомендацій з максимального використання генетичного потенціалу тварин. Тому наукове обґрунтування раціонального використання наявного ресурсного потенціалу на основі удосконалення технології інтенсивного виробництва м'яса яловичини є актуальною проблемою і має вирішальне значення у підвищенні конкурентоспроможності.

Відродження в колишніх обсягах і подальше збільшення чисельності м'ясної худоби – одне з основних завдань тваринництва України, спрямоване на розвиток галузі й аграрного комплексу загалом. Виконання цього завдання орієнтоване на розвиток сільськогосподарських підприємств, фермерських господарств, їхнє укрупнення, спеціалізацію, раціональну концентрацію поголів'я залежно від конкретних природних, економічних умов і попиту ринку. Саме в таких господарствах можливо ефективно використовувати інтенсивні технології виробництва яловичини, починаючи від заготівлі кормів, відтворення і вирощування молодняку, його нагулу й відгодівлі до реалізації.

Перспективним напрямком відновлення і розвитку галузі щодо чисельності худоби і виробництва продукції є створення нових м'ясних стад при укрупненні сільськогосподарських формувань, фермерських (селянських) господарств. Це можна досягти як за допомогою чистопородного розведення м'ясної худоби, так і на основі схрещування низькопродуктивних корів молочного та молочно-м'ясного напрямку продуктивності з биками м'ясних порід у віддалених від великих населених пунктів регіонах, де виробництво молока нерентабельне.

На даний час намітилася стійка тенденція до зростання чисельності поголів'я м'ясної худоби, формування нових фермерських господарств, створення комплексів з дорощування й відгодівлі тварин на інтенсивній основі. Реалізується позитивна сторона нових виробничих відносин, які базуються на приватному підприємництві, що забезпечує стимулювання розвитку м'ясного скотарства.

Одним із факторів, що сприяють розвитку м'ясного скотарства, є проведена в останні роки інтенсифікація молочного виробництва. Скорочення поголів'я молочних корів, викликана підвищенням їхньої продуктивності, водночас призвела до зниження кількості надремонтного молодняку, що вирощується на м'ясо, і як наслідок – зниження обсягів виробництва яловичини.

Вагомим фактором є прагнення до збереження навколишнього середовища. При розведенні м'ясної худоби з виробничого циклу виключаються багаторазова обробка землі, застосування великих доз мінеральних добрив, важка техніка для обробітку землі, що руйнують і ущільнюють ґрунт, накопичення у великих обсягах рідкого гною, отруєння поверхневих і ґрунтових вод. М'ясна худоба, перебуваючи на пасовищі більшу частину року, рівномірно розносить пасовищем органічні добрива, а перебування взимку на глибокій незмінюваній солом'яній підстилці дає змогу отримувати готове органічне добриво.

М'ясне скотарство – галузь, яка вимагає невеликих витрат на будівництво приміщень та засоби механізації, дозволяє досягти високої продуктивності праці. Вона здатна ефективно використовувати пасовища, побічну продукцію рільництва та переробної промисловості при невеликих витратах концентратів. Тим не менш, м'ясне поголів'я потрібно забезпечити якісною кормовою базою і повноцінним годуванням.

М'ясне скотарство України має розвиватися за класичною технологією, основними елементами якої є: безприв'язне утримання всіх статево-вікових груп тварин протягом року; раціональне

використання пасовищ упродовж 220–270 днів; підсисний метод вирощування телят до 6–8-місячного віку; сезонні отелення корів у січні-березні; заключна відгодівля надремонтного молодняку до високих вагових кондицій – 500–550 кг у віці 18–24 міс.; впровадження прогресивних технологій вирощування молодняку на дешевих кормах власного виробництва при оптимальних витратах дефіцитних і дороговартісних зернових та інших кормів.

Особливістю цієї технології є використання дешевих грубих і соковитих кормів власного виробництва в зимовий період і зелених кормів двох літніх пасовищних періодів. При цьому молодняк у 20-місячному віці досягає живої маси 445 кг, з яких 305–320 кг (75%) – за рахунок дешевих пасовищних кормів. Витрата концентратів на вирощування й відгодівлю тварин від народження до забою на м'ясо не перевищує 10% загальної поживності кормів, а їхня вартість у структурі собівартості становить не більше 30%, середньодобові прирости за весь період становлять 700 г при витрачанні 8,15 к. од. на 1 кг приросту живої маси.

Розрахунки показують, що найефективнішим методом господарювання в м'ясному скотарстві в нинішніх соціально-економічних умовах є замкнутий цикл виробництва. Зокрема це створення виробничо-наукових, переробно-збутових об'єднань, асоціацій, корпорацій, заснованих на спільному капіталі всіх учасників інтегрованого формування, або групи інвесторів на базі існуючого переробного підприємства в межах одного чи кількох районів (регіонів), де зосереджена значна чисельність м'ясної худоби.

Таким чином, основними завданнями галузі м'ясного скотарства_повинні бути: підвищення ефективності вирощування ВРХ на м'ясо; гарантування продовольчої безпеки держави у м'ясі яловичини; забезпечення конкурентноспроможності м'ясної продукції на внутрішньому та зовнішніх ринках; технічне і технологічне оновлення галузі; екологічність виробничих процесів, соціальний захист працівників галузі. Стратегічною метою розвитку галузі м'ясного скотарства має бути досягнення сталого й високоефективного виробництва для задоволення потреб внутрішнього та зовнішнього ринків у м'ясі яловичини.

Література

1. *Аграрна реформа в Україні / П. І. Гайдуцький, П. Т. Саблук [та ін.] ; за ред. П. І. Гайдуцького. – К. : ННЦ ІАЕ, 2005. – 424 с.*
2. *Амбросов В. Я. Великотоварні підприємства як основа впровадження інновацій / В. Я. Амбросов, Т. Г. Маренич // Економіка АПК. – 2007. – № 6. – С. 14–20.*
3. *Баланюк І. Ф. Аграрні відносини: соціально-економічна суть і місце в системі суспільних відносин / І. Ф. Баланюк // Економіка АПК. – 2000. – № 8. – С. 68–73.*
4. *Власов В. І. Оцінка споживання основних харчових продуктів в Україні / В. І. Власов, Г.В. Ткач, Б. В. Духницький // Економіка АПК. – 2008. – № 10. – С. 3–7.*
5. *Дем'яненко М. Я. Фінансові проблеми формування і розвитку аграрного ринку / М. Я. Дем'яненко // Економіка АПК. – 2007. – № 5. – С. 4–14.*
6. *Дорогунцов С. І. Агропромисловий комплекс України: проблеми розвитку і розміщення / С. І. Дорогунцов, А. С. Лисецький // Регіональні проблеми розвитку продуктивних сил АПК. – К. : РВПС України НАН України, 1999. – С. 4–15.*
7. *Кириленко І. Г. Трансформація соціально-економічних перетворень у сільському господарстві України: проблеми, перспективи / І. Г. Кириленко. – К. : ННЦ «Інститут аграрної економіки», 2005. – 452 с.*
8. *Лагодієнко В. В. Розвиток агропромислового виробництва: регіональні особливості : моногр. / В. В. Лагодієнко. – Львів : ІРД НАН України, 2007. – 292 с.*
9. *Лузан Ю. Я. Організаційно-економічний механізм забезпечення розвитку агропромислового виробництва України : моногр. / Ю. Я. Лузан. – К. : ННЦ ІАЕ, 2010. – 472 с.*
10. *Макаренко П. М. Моделі аграрної економіки / П. М. Макаренко. – К. : ННЦ ІАЕ, 2005. – 682 с.*
11. *Мармуль Л. О. Ефективність функціонування регіональних агропромислових комплексів в умовах ринкової економіки / Л. О. Мармуль. – К. : РВПС України НАНУ, 1993. – 245 с.*

12. *Месель-Веселяк В. Я. Фінансування виробництва в сільськогосподарських формуваннях / В. Я. Месель-Веселяк // Економіка АПК. – 2007. – № 5. – С. 18–24.*
13. *Про стратегію трансформації АПК і забезпечення продовольчої безпеки України / за ред. І. І. Лукінова і П. Т. Саблука // Економіка АПК. – 2000. – № 8. – С. 3–37.*
14. *Саблук П. Т. Розвитку АПК – надійність і стабільність / П. Т. Саблук // Економіка АПК. – 2005. – № 4. – С. 11–16.*
15. *Саблук П. Т. Стан і перспективи розвитку агропромислового комплексу України / П. Т. Саблук // Економіка АПК. – 2008. – № 12. – С. 4–19.*
16. *Ситник В. П. Трансформування АПК України в ринкові умови / В. П. Ситник. – К. : ІАЕ, 2002. – 518 с.*
17. *Скидан О. В. Аграрна політика України в період ринкової трансформації : моногр. / О. В. Скидан. – Житомир : Вид-во Житомир. нац. агроекол. ун-ту, 2008. – 376 с.*
18. *Стратегія розвитку м'ясного скотарства в Україні у контексті національної продовольчої безпеки / Укр. акад. аграр. наук, Ін-т розведення і генетики тварин ; за ред. М. В. Зубця, І. В. Гузєва. – К. : Аграр. наука, 2005. – 176 с.*
19. *Трегобчук В. М. Про довгострокову стратегію сталого розвитку агропромислового комплексу / В. М. Трегобчук, Б. Й. Пасхавер, А. Є. Юзефович [та ін.] // Економіка АПК. – 2005. – № 7. – С. 3–11.*